

Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk Kurulması Girişimlerinin *Tanin* Gazetesindeki Yansımaları (1917-1918)*

*Attempts to Establish a National Archive in the Last Years
of the First World War and its Reflections in the Tanin
Newspaper (1917-1918)*

RECEP KARACAKAYA** - İSMAİL YÜCEDAĞ***

öz

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivcilik alanındaki gelişmeler Tanzimat Dönemi'nde başlamıştır. Bu dönemde özellikle Mustafa Reşit Paşa sadrazam olduktan sonra devlet arşivi hüviyetinde, Hazîne-i Evrâk adı verilen bir teşkilat kurulmuş ve bu teşkilata tahsis edilen müstakil bir bina inşa edilmişti. Bu tarihten sonra vesikaların tasnif çalışmalarına ağırlık verildiyse de önemli neticeler alınamamıştır. 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'nde de arşivler açısından önemli çalışmalar yapılmıştır. Târîh-i Osmânî Encümeni'nin 1909 yılında kurulmasıyla birlikte, Osmanlı arşivlerinin tarih yazıcılığı için vazgeçilmez önemi ortaya konulmuş ve bu arşivlerin yok olmaktan kurtulmasının çareleri düşünülmüştür. Târîh-i Osmânî Encümeni, bir taraftan Osmanlı arşiv vesikalarını yok olmaktan kurtarıp, tasnif etmeye çalışmış, diğer taraftan da geniş kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazmaya çalışmıştır. Bu dönemde tafsilatlı bir Osmanlı tarihinin, ancak Osmanlı Devleti'nin resmî evraklarının tam olarak tasnifinden sonra yazılabileceği yönündeki görüşler ön plana çıkmış, basında da bu görüşleri destekleyen yazılar neşredilmiştir. Aynı dönemde Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda faaliyetler başlamış, arşiv çalışmalarına önem verilmiş, bazı gazetelerde konuyla ilgili yazılar neşredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazîne-i Evrâk, Vesika, Tasnif, Milli Tarih, *Tanin*.

* Makale Geliş Tarihi: 27 Kasım 2020 Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020, araştırma makalesi.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/Türkiye recepkaracakaya@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-7596>

*** Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, Karabük/Türkiye ismailyucedag@karabuk.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-7255>

ABSTRACT

Record keeping in Ottoman Empire gained a modern sense in Tanzimat era. Mustafa Reşit Paşa built an institution called “Hazîne-i Evrâk” right after his appointment to Grand Vizier. After this date, although the classification of documents was focused on, important results were not obtained. During the Second Constitutional Era, some important progress have been made. With the foundation of the committee “Târîh-i Osmânî Encümeni” the importance of Ottoman documents in writing the history has been put forward. Necessary steps to save these documents from destruction have been discussed. The committee “Târîh-i Osmânî Encümeni” on the one hand tried to save the documents from destruction but on the hand they tried to write a detailed history of the Ottoman Empire. After 1916 the need of full classification of the documents to write a detailed history of the empire has been realized and the press also agreed to this approach. Also attempts to found a national archive began in this period. Some newspapers wrote articles about the record keeping and its importance.

Keywords: Hazîne-i Evrâk, Document, Classification, National History, *Tanin*.

Giriş

OSMANLI DEVLETİ'nde Selçuklular ve diğer Müslüman-Türk devletlerinden gelen eski bir devlet geleneği olarak, daha ilk devirlerden itibaren arşiv fikrinin, yazışmaları koruma duygusunun mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat ilk dönemlere ait çok az belge zamanımıza kadar gelebilmiştir.¹ XVIII. yüzyıl ortalarına kadar iyi bir şekilde saklanan ve titizlikle korunan arşiv malzemeleri, sonra rehabet ve umursamazlığın doğurduğu bazı ihmal ve tahriplere maruz kalmıştır. Bakımsızlık, yangınlar, su baskınları, depoların yetersizliği, taşımalar ve kötü şartlar bunların başlıca sebepleridir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivcilik alanındaki gelişmeler Tanzimat Dönemi'nde yaşanmıştır. Mustafa Reşit Paşa² sadrazam olduktan sonra, Hazîne-i Evrâk adı verilen bir teşkilatın kurulmasına ve binasının inşasına karar vermiştir.³

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet Dönemi'nde de arşivler açısından önemli çalışmalar yapılmıştır. Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulması ve *Târîh-i Osmânî Mecmuası'nın*⁴ neşredilmeye başlaması ile arşivlerin önemi artmıştır.⁵ Bu dönemde, arşiv malzemesinin sadece saklanarak, gerektiği zaman başvurulacak bir kaynak

¹ “Osmanlı Arşivi Tarihçesi”, *Osmanlı Arşiv Bülteni*, (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1990), s. 9.

² Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecit döneminde 1846-1858 yılları arasında 6 defa sadrazam olmuş ve toplam 7 yıl sadrazamlık yapmıştır. Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, C. XXXI, s. 348-350.

³ Uğurhan Demirbaş vd., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, C. I, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000), s. 11-12.

⁴ *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın* (TOEM) Osmanlı tarih yazıcılığına yaptığı katkı için bkz. Selami Kurt, *Tarih-i Osmânî Encümeni/Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

⁵ Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

olarak görülmesi anlayışının yerini, bu malzemenin tarih ve çeşitli bilim dallarının hizmetinde kullanılması düşüncesi almıştır.⁶

Bâbiâli'nin yazışmalarına ait olup, asırlardır Topkapı Sarayı'nda ve Sultanahmet civarındaki depolarda bulunan evrak, Meşrutiyeti takiben tasnif edilmek üzere Bâbiâli'de Sadrazam Cevat Paşa'nın (1891-1895) sadareti zamanında yapılmış olan kütüphaneye taşınmıştı.⁷

Bu yığınlar oluşturan evrakın tasnifi Vakanüvis ve Târîh-i Osmânî Encümeni Reisi olan Abdurrahman Şeref Bey'in gözetimine verilmiştir.⁸ Topkapı Sarayı mahzenlerinde kalmış toplam 518 araba yükü evrakın tasnifi için bir heyet kurulmuş, kurulan heyet Abdurrahman Şeref Bey'in başkanlığında on kişi ile çalışmaya başlamıştır.⁹

1910 senesinden itibaren dört yıl boyunca çalışmalarını sürdüren heyet 1914 yılında görevini bırakmıştır. Abdurrahman Şeref Bey yoğun meşguliyetlerini öne sürerek bahsi geçen evrakı Sadaret Müsteşarlığı'na devretmiştir.¹⁰ Bunun üzerine belgelerin tasnif işi, Sadaret Dairesi Evrâk müdürü, Hazîne-i Evrâk müdürü ve Amedî-i Dîvân-ı Hümâyun muavininden oluşan bir heyete verilmiştir.¹¹ Bu tarihten sonra da vesikaların tasnifi ile ilgili çalışmalar devam etmiş, fakat bir sonuca ulaşamamıştır.

1917 senesi sonlarına doğru Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlanmış ve Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyyesi çatısı altında Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Târîhiyye olmak üzere iki şubenin olması öngörülmüştür. Lâyihada ayrıca, müdür ve memurların maaşlarının miktarı belirlenmiş, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olacağı açıklanmış ve vazifeleriyle devlet dairelerindeki evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanması kararlaştırılmıştır.¹²

Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlanması sonrasında, basında Millî Hazîne-i Evrâk kurulmasıyla ilgili yazılara rastlanmıştır. Bu makalede, Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda, basında çıkan yazılar, öneriler ve

6 Ümüt Akagündüz, "II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 11, Sayı 21 (Bahar 2015), s. 3-31.

7 Tanin, "Asır Dide Evrak", no: 1912, 14 Nisan 1914, s. 4; *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

8 Hasan Akbayrak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı: Millet'in Tarihinden Ulusun Tarihine*, (İstanbul: Kitabevi, 2012), s. 49 vd.

9 Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 23.

10 Abdurrahman Şeref Bey, Hazîne-i Evrâk müdürünün tasnif işinden çekilmesi, tahsisatın kesilmesi ve kendi meşguliyetinin fazla olduğu gibi gerekçeleri ile sürerek görevinden ayrılmıştır. Tanin, "Asır Dide Evrak", no: 1912, 14 Nisan 1914, s. 4.

11 "Topkapı Sarayı Hümâyunu'nda Kubbealtı'na muttasıl mahzenlerde metrûk bulunup mukaddemâ Bâbiâli Kütübhanesi'ne nakledilmiş olan evrak ve defâtir-i atıkanın tasnifi muamelâtının Dâire-i Sadâret Evrâk ve Hazîne-i Evrâk müdürleriyle Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyun mu'avininden mürekkebe bir heyete havalesi bi't-tensîb icabı icra edilmiştir...". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 27.

12 "... Devlet evrakının tanzim, tasnif ve muhafazası için kurulan Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nin Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Târîhiyye olmak üzere iki şubesinin bulunması; müdür ve memurlarının maaşlarının miktarı, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olması, vazife ve devlet dairelerinde evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanmasına dair kanun lâyihası". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 383.

eleştiriler, dönemin gazetelerinden *Tanin* gazetesinde çıkan yazılar üzerinden değerlendirilecektir.

Millî Hazîne-i Evrâk ile İlgili Yazıların Basında Görülme Nedenleri

1917 yılının ortalarından, 1918 yılının ilk yarısına kadar basında sık sık Millî Hazîne-i Evrâk başlığını içeren yazılar yer almıştır. Yazıların bu dönemde yoğunlaşmasının birkaç nedeni olduğu düşünülmektedir.

1- Târîh-i Osmânî Encümeni'nin, yazmakla yükümlü olduğu Osmanlı Tarihi'nin birinci cildini, 1917 yılı Mayıs ayında neşretmesi ve bunun kamuoyunda kabul görmesi üzerine, Maarif Nezareti de 35 ciltlik bir Osmanlı Tarihi yazdırma girişimine başlamıştır.¹³ Bu dönemde, tafsilatlı bir Osmanlı tarihinin, tam olarak Osmanlı Devleti'nin resmî evraklarının tasnifinden sonra yazılabileceği yönünde düşünceler ortaya çıkmış, bunun için de millî bir Hazîne-i Evrâk'ın bir an önce kurulması gerektiğini öne süren yazılar neşredilmiştir.

2- 1917 senesi sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Hazîne-i Evrâk hakkında yeni bir kanun lâyihası hazırlama girişiminde bulunması,¹⁴ konu ile ilgili olarak basında birtakım yazıların neşredilmesine yol açmıştır. Aynı dönemlerde arşiv belgelerinin farklı depolarda tasnif edilmemiş ve perişan bir durumda bulunması ve herhangi bir konuda veya devlete ait bir meselede istenilen evraka ulaşılamaması da konunun uzmanları tarafından eleştirilmiştir.

3- İttihat ve Terakki Fırkası'nın Eylül 1917'de yapılan sekizinci kongresinde alınan kararların da basında yazılar çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle Millî Hazîne-i Evrâk ve millî ve tarihî kıymeti olan kitapların, eserlerin ve sanat yapıtlarının yurt dışına çıkarılmasını yasaklamak üzere bir Asar-ı Milliye Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin kurulacağı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1917 tarihli program ve nizamnamesinde yer almıştır.¹⁵

Basındaki Konuyla İlgili Çıkan Yazılar

İnceleyeceğimiz yazıların ilki, 17 Temmuz 1917 tarihinde başmakale olarak neşredilmiştir. *Tanin* gazetesi "Millî Hazîne-i Evrâk" adlı başmakalesinde, Osmanlı Devleti'nde çağın ihtiyaçlarına uygun millî bir Hazîne-i Evrâk kurulamadığını

¹³ *Vakit* gazetesinde yer alan habere göre, Osmanlı tarihinin o ana kadar kullanılmamış kaynaklarından istifade edilerek, resimli, geniş ve mükemmel bir Osmanlı Tarihi yazılacaktır. *Vakit* gazetesi, Maarif Nezareti'nin mufassal bir Osmanlı Tarihi yazdırma girişiminin amacının, sadece Osmanlı tarihlerinin yetersizliğini gidermeye yönelik olmadığını, millete, tarihini layıkıyla tanıttak güzel bir tarihi kaynak oluşturmak olduğunu da yazmıştır. *Vakit*, no: 37, 27 Teşrîn-i Sâni 1917'den naklen, Akbayrak, *Tarih Yazımı*, s. 175; Maarif Nezareti'nin bu teşebbüsü Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz şartlarından dolayı gerçekleşmemiştir.

¹⁴ "... Devlet evrâkının tanzim, tasnif ve muhafazası için kurulan Hazîne-i Evrâk Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin Evrâk-ı İdariyye ve Evrâk-ı Tarihiyye olmak üzere iki şubesinin bulunması; müdür ve memurlarının maaşlarının miktarı, kurulacak müdüriyetin Sadaret makamına bağlı olması, vazife ve devlet dairelerinde evrak idareleriyle ilişkilerinin düzenlenmesi için ayrıca bir nizamname hazırlanmasına dair kanun layihası". Demirbaş vd., *Arşivcilik Tarihimiz*, s. 383.

¹⁵ Hüseyin Karaduman, "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri", *Vakıflar Dergisi*, 30 (2007), s. 503-518; Cemal Necip Gürel, *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009, s. 41-42.

yazmış ve böyle bir müessesenin kurulmasının gerekip gerekmeyeceği hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır.

Makalede, ilerleme yoluna girmiş olan bir milletin, mazisinin ve toplumsal hayatının, bugüne kadar geçirmiş olduğu safahatını en ince ayrıntısına varıncaya kadar bilmeye mecbur olduğu vurgulanmış, ülkenin geçmişiyle şimdiye kadar çoğunlukla yabancıların meşgul olduğu, eserleri, belgeleri çoğunlukla yabancıların tahlil ettikleri belirtilmiş, bunu da, bu gibi incelemeler için gerekli olan vasıtaların memlekette henüz temin edilememiş olmasına bağlamış, toplumsal hayatın herhangi bir sahası incelenmek istendiğinde, bu vasıta eksikliğinin hissedileceği kaydedilmiştir.¹⁶

Yine konuyla ilgili olarak millî bir Hazîne-i Evrâk'ta bulunması gereken tarihî vesikaların büyük bir kısmının, mevcut durumda Sadaret Dairesi'nin arkasındaki kütüphane binasında terk edilmiş bir halde bulunduğu, bu önemli evrakın Meşrutiyetin akabinde Topkapı Sarayı'ndaki Kubbealtı mevkiinden çıkarıldığı ve bir müddet Târîh-i Osmânî Encümeni'nin, bir süre de Hariciye Nezâreti'nin evrakı olduktan sonra, son olarak şimdiki yerine atıldığı, Sadaret mahzen evrakında Reisülkütüblük ve Nişancılık devirlerine ait önemli evrak bulunduğu, Meşihat, Evkaf, Harbiye, Bahriye, Defter-i Hâkânî ve daha başka dairelerde de tarihe geçen olaylara ve hâdiselere ait şayan-ı dikkat vesikalar bulunduğu gazetede yazıda yer almaktaydı.

Tanin gazetesinin söz konusu makalesinde, Hariciye Nezâreti'nin hazîne-i evrâkında, Kırım Muharebesi'nden (1853-1856) sonraki evrakın bulunduğu, bunların kurulması temenni edilen Millî Hazîne-i Evrâk'a devredilmesinin bahis konusu olamayacağı belirtilmekte, diğer dairelerde üzerlerinde hiçbir gizlilik damgası kalmamış, tamamıyla tarih sahasının araştırma alanına dâhil olan belgeler bulunduğu, bütün bu vesikaların bir araya getirilerek, tasnif usullerine tabi tutulduktan sonra araştırmacılar tarafından istifade edilebilecek bir hale getirilmesi ve mütehasıs bir heyetin idaresi altında neşredilmesi halinde Millî Hazîne-i Evrâk'ın temellerinin kurulmuş olacağı ileri sürülmüştür.

Makalenin son kısmında ise, memlekette muazzam bir Darülfünun ve millî kütüphane binaları inşasına teşebbüs edildiği, bu teşebbüslerden sonra, Millî Hazîne-i Evrâk Teşkilatı'nın kurulmasının mantıklı olacağı, böyle bir müessesenin memlekette bir an önce kurulması için çalışmak mecburiyetinde olduğunu vurgulanıyordu.¹⁷

¹⁶ Yine başmakalede, Târîh-i Osmânî Encümeni tarafından neşredilen "Demirbaş Şarl" adlı eser hakkında görüşme yapılan İsveçli bir kişinin, Osmanlı Devleti ile İsveç Kralı arasındaki münasebetlere dair Osmanlı Hazîne-i Evrâk'ında incelemeler yapmak niyetinde olduğunu söylediği, bunun üzerine kendisine, Hazîne-i Evrâk'ın henüz tasnif edilmemiş olduğu cevabının verildiği beyan ediliyordu. Tanin, "Millî Hazîne-i Evrâk", no: 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, sütun (st.), 1-2.

¹⁷ Tanin, "Millî Hazîne-i Evrâk", no: 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, st. 1-2.

Tanin gazetesinden Kazım Şinasi Bey de 20 Aralık 1917 tarihinde, Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili bir yazı yazarak tartışmalara katılmıştır.¹⁸ Kazım Şinasi Bey,¹⁹ Maarif Nezâreti'nin otuz beş ciltlik bir milli tarih yazılmasına teşebbüs ettiğini, konuyla ilgili gazetelerde haberler çıktığını, bu konuda *Tanin* gazetesinin olumlu görüş bildirdiğini, böyle bir esere cidden ihtiyaç duyulduğunu, bu yeni teşebbüsü teşekküre layık gördüğünü, fakat bundan iyi sonuç alabilmenin şartlara bağlı olduğunu ve özellikle mevcut basılı ve basılı olmayan belgelerin tarih usulü kurallarına uyarak neşredilmesi gerektiğini belirtmişti.

“Maarif Nezâreti'nin “otuz beş cildlik” bir Milli Tarih te'lîfine teşebbüs etmesi vesâik-i târihiye ve millî hazîne-i evrâk meseleleri etrâfında yeniden bazı neşriyata sebebiyet verdi. “*Vakit* gazetesi nezâretin bu teşebbüsünü bilâ-kayd ü şart tasvîb etmiş, *Tanin* gazetesi ise böyle bir esere cidden muhtâc bulunduğumuzu i'tirâf ve bundan dolayı bu yeni teşebbüsü şâyân-ı teşekkür addetmekle beraber bundan iyi bir netîce istihsâlini bazı kuyûd ve şürûta tâbi tutmak ve bi'l-hassa –Millî Hazîne-i Evrâkın tanzimi ve vesâik-i resmîyenin neşri husûsu bir müddet tehhüre uğraması tabî' olduğu için– mevcûd matbû' ve gayri matbû' vesâiki usûl-i târih kavâ'idine ittibâen neşr eylemek lâzım geleceğini kaydeylemişti ...”

Kazım Şinasi Bey, Köprülüzâde Fuat Bey'in de *Yeni Mecmua*'da konuyla ilgili yazdığı makalede, resmî ve gayri resmî tarihî vesikaların şimdiki durumda bulunduğu sürece, yabancı memleketlerde yapılan şekilde incelemelerde bulunmanın, yeni bir eser meydana getirmenin imkânı olmadığını, Millî Hazîne-i Evrâkın kurulması gerektiğini açıkladığını yazmıştı.

“... Köprülüzâde Fuad Bey de *Yeni Mecmua*'da dâir bir makale yazmıştır. Fuad Bey, resmî ve gayri resmî tarihî vesikalarımız şimdiki hâlde bulduğukça, bu asırda ecnebî memleketlerde yapıldığı tarzda tedkîkatda bulunmak ve hele terkîbi bir eser meydana koymak imkânı olmadığını söylüyor ve bir taraftan Millî Hazîne-i Evrâkın te'sîsini tavsiye, ...”

Kazım Şinasi, Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından bir Osmanlı tarihinin yazılması konusunda da acele edildiğini belirterek önemli eleştirilerde bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde mufassal bir Osmanlı tarihi yazmak teşebbüsünün ilk defa olmadığını, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin sırf bu amaçla kurulduğunu, encümenin dokuz senelik çalışması sonucunda, kırktan fazla nüshaya ulaşan bir mecmua, çeşitli meseleler hakkındaki bir kısım belgeyi kapsayan monografi tarzındaki dört-beş risale ve Osmanlı Tarihi'nin ilk cildini neşrettiğini, işe en başından başlanmadığını, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasındaki amacın, ortaya basılı

¹⁸ Kazım Şinasi, “Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu-Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi”, *Tanin*, no: 3241, 20 Kanunievvel 1917, s. 3.

¹⁹ Kazım Şinasi (Dersan) Bey, 1888 yılında Girit'te doğmuş 29 Mart 1964'te İstanbul'da ölmüştür. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nin Sosyal İlimler Akademisini bitirmiş, *Tanin* gazetesinde yazılar yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde görev yapmıştır. 20 Eylül 1918'de birkaç arkadaşıyla birlikte kurdukları *Akşam* gazetesinin genel yayın müdürlüğünü yapmıştır. <https://www.biyografya.com> (Erişim tarihi: 21. 11. 2020)

veya basılı olmayan birkaç tarihin toplanmasından oluşan bir Osmanlı tarihi koymak değil, ülkenin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış yeni bir eser meydana getirmek olduğunu, bu gidişle böyle bir tarihçeye ulaşmanın imkânı olmadığını, mevcut şartlar altında, tarih alanında ilmî esaslara dayalı araştırmalarda bulunmanın mümkün olmadığını belirttikten sonra eleştirilerini Hazîne-i Evrâk çalışmalarına getirmiştir.

“... Bizde böyle mufassal bir Osmanlı tarihi te'lif etmek teşebbüsü ilk defa vukû' bulmuyor. Tarih-i Osmanî Encümeni sırf bu maksadla teşekkül etmiştir. Encümenin dokuz senelik netîce-i mesâ'isi kırk küsur nüshaya bâliğ olan mecmu'a ile müteferrik mesâil hakkındaki bir kısım vesâiki muhtevî monografi tarzındaki dört-beş risâleye ve birkaç ay evvel neşredilen Târih-i Osmânî'nin ilk cildine münhasır bulunuyor. Encümeni teşkil eden zevâtın mesâil-i târihiyeye olan vukûfları herkesçe müsellemdir. Yalnız şunu i'tirâf etmek îcab eder ki mükemmel *Osmanlı Tarihi*'nin emr-i te'lifinde isti'câl olundu ve işe bidayetinden başlanmadı. Öyle zannediyoruz ki Târîh-i Osmânî Encümeni'nin teşkilinden maksad ortaya matbû' veya gayr-ı matbû' birkaç tarihin iltikâtından mürekkebe bir Osmanlı tarihi koymak değil, memleketimizin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış, meselâ “Lavisse”²⁰'in eser-i meşhûru gibi, terkîbî bir eser meydana getirmektir ...”

Kazım Şinasi'nin eleştirileri şu noktalarda toplanmaktadır:

1- Hazîne-i Evrâk'tan faydalanılamamaktadır. Evrak ve vesikalar önceki dönemlerde ihmal edilmiştir. Meşrutiyet'ten beri bunları kurtarmak için yapılan teşebbüslerden de hiçbir sonuç alınamamıştır. Hazîne-i Evrâk kurulmaz ve evrâk-ı atîkadan üzerlerinde artık gizlilik damgası kalmamış olanlar, Avrupa'da yürürlükte olan bir yöntem çerçevesinde neşredilmezlerse ilmî kıymete sahip bir millî tarihe ulaşamaz.

2- Mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak için olması gereken vasıtalar yoktur, kaynak hizmetini görececek kitap, risale, resmî ve gayriresmî evraklar toplanıp, tasnif edilmemiş, usulü dairesinde neşredilmemiştir. Bu durumda geniş çaplı bir Osmanlı tarihi yazmak bir tarafa dursun, ufak bir mesele hakkında ilmî olarak ayrıntılı bir araştırma yapmak bile mümkün değildir.²¹

3- Resmî evraklar dışındaki vakanüvis tarihleri, risaleler, çeşitli tarihler gibi gerek millî ve gerek yabancı kaynaklardan faydalanılması gerekmektedir. Vakanüvis tarihlerinin çeşitli baskıları arasındaki farklar, bunların fihristsiz basılmış olmaları, bunlardan sağlanacak faydayı fevkalade sınırlandırmaktadır. Ayrıca bu eserlerin başka kaynakların yardımıyla tarihî tenkide tabi tutulmamaları da giderilmesi gereken bir sakıncadır.

4- Osmanlı Devleti'nin geçmiş yıllarına ait bazı yazma kaynaklar vardır ve bunların da basılması lazımdır.

²⁰ Ernest Lavissee, Fransız tarihçi, (1842-1922).

²¹ Kazım Şinasi, *Tanin* gazetesinde “Tarih Nasıl Yazılmalı” başlığıyla neşrettiği 7 Nisan 1913 tarihli yazıda, tarihi bir eserin bilimsel olarak nasıl yazılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Kazım Şinasi, “Tarih Nasıl Yazılmalı”, *Tanin*, no: 1563, 7 Nisan 1913, s. 4, st. 4-5.

5- Özellikle kaynakların sınırlı olduğu zamanlar için Bizans, Rus, Macar, İtalyan seyyah ve tarihçilerinin Venedik balyoslarıyla diğer elçilerin raporları, neşriyatları ve geride bıraktıkları incelenmeli, Osmanlı Devleti'yle ilgili olanlar ise tercüme edilerek neşredilmelidir.

Kazım Şinasi, bütün bu hazırlıklar yapılmaksızın, Osmanlı tarihi hakkında senteze dayalı bir eser yazmaya çalışmanın imkânsız olduğunu, incelemeler ve araştırmalarda bulunmak isteyenlere lazım olan vesikaları hazırlamadan, sınırlı bir dönemle meşgul olacak uzmanların ortaya çıkmasını beklemenin de doğru olmadığını ileri sürmüş, bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkilâtının oluşturulmasına teşebbüs edilmesi gerektiğini, diğer taraftan da öteki kaynakların tasnif ve neşredilmesiyle görevli, uzman kişilerden kurulan bir ilmî heyetin oluşturulmasını, otuz beş ciltlik millî tarihin yazılması işinden, resmî evrakların tasnif ve neşredilmesine kadar vazgeçilmesini, hiç olmazsa öteki kaynakların bir ilmî heyet tarafından neşredilmesinden sonraya ertelenmesinin uygun olacağını kaydetmiştir.

“... Yukarıdan beri yürüttüğümüz mütâla‘âtı hülâsa ederek bunlardan fi‘ilî netîceler çıkarmak lâzım gelirse diyebiliriz ki bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkilâtının vücûda getirilmesine teşebbüs olunmakla berâber diğer taraftan da menâbi‘-i sâireyi tasnif ve neşr ile mükellef olmak üzere mütehasıs zevâtdan müteşekkil bir heyet-i ilmiye teşkîl etmek icâb eder. Otuz beş cildlik mükemmel millî tarihin te‘lîfini evrâk-ı resmîyenin tasnif ve neşredilmesine intizâren hiç olmazsa menâbi‘-i sâirenin bir heyet-i ilmiye tarafından neşrinden sonraya ta‘lik etmek lâzım geleceğini ise ilâveye hâcet yokdur, i‘tikâdındayız.”²²

Tanin gazetesinin Hazîne-i Evrâk teşkilâtı hakkında yaptığı neşriyatı sonrasında, Alman bir müsteşrik, gazeteye mektup yazarak, Hazîne-i Evrâk'ın düzenlenmesi sırasında dikkate alınması gereken bazı noktalar hakkında açıklayıcı bilgiler vermiştir.²³

Gazete, uzun süreden beri Osmanlı ülkesinde yaşayan, hayatını Şark tarihinin inceleme ve araştırmasına adanmış ve Osmanlı tarihi ile de ilgilenen, ayrıca arşiv teşkilâtının Almanya'daki şekli hakkında da bilgi sahibi olan bu müsteşrikin düşüncelerini kıymetli bulmuş, Osmanlı Devleti'nde Hazîne-i Evrâk teşkilâtı ile meşgul olanların bu düşünceleri dikkate alabileceklerini ve nizamnamenin tanzimi sırasında göz önünde bulundurabileceklerini düşünerek Alman müsteşrikin gönderdiği mektubu tercüme ederek neşretmiştir.

Alman müsteşrik mektubunda, önce Hazîne-i Evrâk'ın öneminden bahsetmiş, kuruluş amaçlarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Ona göre; gerek geçmişe, gerek günümüze ait olsun, bir tarihçi veya bir diplomatın inceleme alanı dâhilinde bulunan bütün tarih meselelerinin araştırılmasında Hazîne-i Evrâk'ın sahip olduğu önem bellidir ve bu konuda delile ihtiyaç yoktur. Hazîne-i Evrâk, gerek tarihçilere ve

²² *Tanin*, “Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi‘-i Târihiyyenin Neşri Meselesi”, no: 3241, 20 Kanûnievvel 1917, s. 3, st. 2-3.

²³ *Tanin*, “Hazîne-i Evrâkın Teşkilî- Bir Alman Müsteşrikin Mühim Mütâla‘âtı”, No: 3255, 3 Kanûnisânî 1918, s. 3.

gerek diplomatlara ihtiyaç hissettikleri resmî evrak ile güvenilir tanıklığı sağlayan bir kaynaktır. Bu belgeleri incelemek suretiyle geçmiş ile doğrudan doğruya temas ederek, vakanüvisin aracılığına ihtiyaç duymadan, hükümdarların, devlet adamlarının ve memurların tanıklıkları görülebilir. Hazîne-i Evrâk'ta saklanmış olan belgeler, başka kaynakların çoğunda bulunmayan esaslı iki özelliği taşırlar: Bu belgelerin gerçekliği kesin olduğu gibi ait oldukları olaylar ve hadiselerin de çağdaş olan birer şahit konumundadırlar. Hazîne-i Evrâk iki amaç için kurulur: Birinci olarak, geçmişe ait resmî evrakları toplama ve muhafaza, ikinci olarak, ilgili olan kimseler için, bunlara müracaatı temin etmek ve kolaylaştırmak.

“... Gerek mâzîye, gerek hâle âid olsun müverrihin veyâ diplomatın sâha-i tedkîki dâhilinde bulunsun, bi'l-umum mesâil-i târihiyenin keyfiyet-i tedkîkinde Hazîne-i Evrâkın hâiz olduğu ehemmiyet hakkında fazla ısrâr ederek delil îrâd etmek lâzım değildir. Hazîne-i Evrâk, gerek müverrihlere ve gerek diplomatlara ihtiyâc hissettikleri evrâk-ı müsbete ile şhadât-ı mevsûkayı te'mîn eden bir menba'dır. Bu vesâiki karışdırmak sûretiyle mâzî ile doğrudan doğruya temâs ederek, vakanüvisin vesâtatına ihtiyâc hissetmeksizin, hükümdârların, ricâl ve me'mûrîn-i devletin şhadâtını elde ettiğimiz gibi mâzîden muhtelif derece-i ehemmiyetdeki umûr ve mu'amelât-ı resmîye ve husûsiyenin cereyân ettiği devâire girer ve burada vukû' bulan hâdisâtın âdetâ şâhidi oluruz ...”

Alman müsteşrik yazısında, Hazîne-i Evrâk'ta toplanıp muhafaza edilecek olan belgeler üzerinde de durmuş, umumi Hazîne-i Evrâk'ta toplanması lüzumlu olan adî evrakı gelecek nesillere devretmek için muhafaza mı, yoksa tamamen veya kısmen imha mı etmek gerektiğini tartışmış, bu dosyaların bir zorunluluk olmadıkça, aynen muhafaza edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. İleride Osmanlıların toplumsal hayatı hakkında araştırma ve incelemelerde bulunmak isteyecek olanlar için bu dosya ve vesikalardan başka kaynak vazifesini görebilecek hiçbir şey olmadığını ifade etmiştir.

“... Zuhûr edecek müşkilâtdan birisi de Umûmî Hazîne-i Evrâk'da toplanması melhûz olan adî evrâk torbalarının çokluğudur. Bütün bu evrâkı nesl-i müstakbele devir etmek için muhâfazası mı, yoksa tamâmen veyâ kısmen imhâsı mı icâb eder? ...”

“... Memleketin ahvâl-i iktisâdiyesi, âdetâ umûr-ı adliyesi gibi hayât-ı ictimâiiyyeyi teşkîl eden muhtelif sâhalar hakkında bize sahîh ma'lûmât verebilecek âsâr mefkûd olduğundan ancak bu gibi mesâile müte'allik bulunan vesâikin tetebbu'uyla bu bâbda bir fikir edinmek imkânı hâsıl olabilir. Şu halde bana kalırsa bu dosyaları bir zarûret-i kat'îye mevcûd olmadıkça, aynen muhâfaza etmelidir. Zîrâ nazar-ı i'tibârdan dûr tutulmamalıdır ki ileride Osmanlıların hayât-ı ictimâ'îyyesi hakkında tedkîkâtta bulunmak isteyecek olanlar için bu dosya ve vesikalardan başka menba' hizmeti görebilecek hiçbir şey yoktur ...”

Alman müsteşrik yazısının son kısmında ise Umûmî Hazîne-i Evrâk'ta toplanacak olan, çeşitli dairelere ait evrakların bir araya getirilip, hepsinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, bunların geldikleri yerler dikkate alınarak ayrı ayrı

konulmasını ve şube halinde muhafaza edilmesini, vesikaların tarih sırası gözetilerek veya madde itibarıyla tasnifi yapılacak olursa, bundan düzensizlik ve evrakın tanzim edilememesi sonucunun ortaya çıkacağını dile getirmiştir.

“... Millî Hazîne-i Evrâk teşkilâtıyla iştigâl edenlerin nazar-ı dikkatini sûret-i mahsûsada şu nokta-i mühimme üzerine de celb etmek isterim: Umûmî Hazîne-i Evrâk'da cem' edilecek olan, muhtelif devâire âid evrâkı bir araya getirerek umûmunu birbirine mezc etmek doğru olmaz. Bence bunların menşeleri nazar-ı i'tibâra alınarak ayrı ayrı birer şube hâlinde muhafazası daha muvâfıktır. Vesâikin târih sırası gözetilerek veyâhud da madde i'tibârıyla tasnîfi yapılacak olursa bi'l-akıs bundan adem-i intizâm husûle gelerek evrâkın tanzîm edilememesi netîcesi elde edileceği şüphesizdir. Târih, elifbâ ve madde i'tibârıyla tanzîm edilecek olan fihrister Hazîne-i Evrâk'da çalışmak isteyenlere kâfi derecede rehberlik vazîfesini gösterecektir. Hazîne-i Evrâk'a girecek bütün evrâk cem' edildikten ve bunların umûmî bir kataloğu yapıldıktan sonra her şubenin husûsî bir kataloğu da vücûda getirilmeli ve bundan sonra da her dosya ve vesîka hakkında mücmel ma'lûmât veren diğer bir katalog tanzîm olunmalıdır. Bundan da anlaşılıyor ki Hazîne-i Evrâk'ın tanzîmiyle meşgûl olacak olanlar senelerce çalışmak mecbûriyetinde kalacaklardır.”

Tanin gazetesi millî bir Hazîne-i Evrâk'ın kurulması lüzumuna dair yazılarına, bazen başmakalelerinde, bazen de diğer sütunlarında devam etmiş, konuyla ilgili olarak gönderilen başka mektupları da neşretmiştir.

Tanin gazetesinde 20 Ocak 1918, 8 Şubat 1918 ve 16 Mart 1918 tarihlerinde konuyla ilgili aynı kişi tarafından gönderilen üç yazı daha neşretmiştir. Bu yazılar dikkatlice incelendiğinde yazarın, tarih alanında, arşivcilik konularında ihtisas sahibi birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gazete, üç yazıda da her nedense makale sahibinin isminin baş harflerini M.N.H olarak yazmış, gerçek adını vermemiştir. Mektup sahibinin 20 Kasım 1918 tarihli ilk yazısı incelendiğinde, Osmanlı Devleti'ndeki eski belgeler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

“... Tarihlerimize nazaran devletimiz de Hazîne-i Evrâk te'sîsi Büyük Reşid Paşa zamân-ı irfânına yâhud ahd-i saltanat-ı Abdülmecid Han'a nasib olmuştur. Vâ-esefâ ki bu te'sîs bir eser-i teceddüd olmakla berâber tarih nokta-i nazarından derece-i hizmeti gâyet mahdûd addolunsa gerektir. Çünkü hutût-ı hümayûn irâdât-ı seniyye ve mu'âhedât ve makâlât gibi evrâk-ı mühimmeye mahsûs bir müessese hâlinde kalmıştır. Bu da yedinci asrını idrâk eden Osmanlı Devlet ve saltanatının ancak iki-iki buçuk asırlık en mühim kağıdlarını ya muhtevîdir ya değildir. Bundan başka bir de Hâriciye hazîne-i evrâkı vardır ki mevcûd evrâkı bir asırlık bile değildir. Hele Reisülküttâblık devrine mahsûs muhâberât-ı siyâsiye kısmı külliyyen mefkûd denilir. Devâir mahzenleri içinde pek eski ve mühimleri olan Maliye, Defter-i Hâkânî ve Evkâf mahzenleri şâyân-ı tedkîktir. Maamâfih bunlar da Sadâret ve Hâriciye hazîne-i evrâkları gibi muhteviyât i'tibârıyla pek eski değildir.”

Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nde Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasıyla başlayan tasnif çalışmalarını da eleştirerek, vesikaların Topkapı Sarayı'ndan Bâbîâlî Kütüphanesi'ne nakledilmemesi gerektiğini, acele ve telaşla yapılan evrakları kurtarma işinin başarılı olamadığını ileri sürmüştür.

“... Târîh-i Osmânî Encümeni reis-i fâzılının resmî mecmûmada vesâik-i târihiyyemiz hakkında verdiği ma'lûmât ile encümen a'zâsından bir zâtın makâle-i mahsûsası nazar-ı em'ân ve tedkîkden geçirilince derhal anlaşılır ki evrâk-ı kadîmemizin çoğu perişân bir hâlde kalmış, bunları bir an evvel kurtarmak farz olmuştur. Nitekim bidâyet-i inkılâbda encümen teessüs eder etmez Topkapı Sarayı'ndaki mahzenlerden yüzlerce araba evrâk-ı kadîme derhal Bâbîâlî dâhilindeki kütüphâneye nakil olunmuştur... Lâkin kimseyi muâhaze veyâ hiçbir şeyi tenkîd etmek istemiyorum. Keşke nakil edilmeseydi... Sonra o tarihten şimdiye kadar aradan yedi sekiz sene geçti. Ne yapıldı? İhtimâl ki çok bir şey yapılmadı. Çünkü yapmak kolay değil, zâten Bâbîâlî Kütüphanesi'nde yığın hâlinde bulundurulmuş evrâkın kısm-ı a'zâmindan pek de hayır yoktur. Deniliyor ki bu kısmen, kağıdların ale'l-acele naklinden neşet etmiş olsa gerek. İşte şu netice Millî Hazîne-i Evrâk teşkilâtı mesele-i azîmesinde bize ders-i intibâh olmalıdır.”

Mektup sahibi, millî bir Hazîne-i Evrâk'ın kurulmasıyla ilgili önerilerde de bulunmuş ve tasnif girişimleriyle ilgili bilgilerde vermiştir. Her şeyden önce işi bilenler tarafından bir program yapılmasını, işi ehline vermenin başarının tek şartı olduğunu, bunun için de tarih bilmek ve fikir erbabından olmak gerektiğini, programın en önemli esaslarından birinin bina meselesi olduğunu, ayrıca konunun uzmanlarının bulunmasının lüzumlu olduğunu, tasnif işini Osmanlı tarihini bilen ve vesikaları inceleyip, ayırmaya vâkıf insanlara verilmesinin uygun olacağını, vesikaların devlet yetkililerince incelenip, değerlendirmedikçe yabancılara gösterilmemesinin uygun olacağını belirtmiştir.

Mektup yazarının en büyük eleştirilerinden biri de, eski evrakların tasnif girişimiyle ilgili olmuştur. Eski evrakları tasnif etmek, bir yerden başka bir yere nakledebilmek için neler yapılmasının lazım geldiğini önceden düşünüp, taşınmak ve ondan sonra işe başlamak gerekir diyerek, Târîh-i Osmânî Encümeni'nin başlayıp yarım bıraktığı taşıma işlemleri sırasında taşınan evrakın yığınlar halinde harap olduğuna işaret etmektedir.

“... Maksudım kimseye ta'rîz, yahud i'tirâz değildir. Evrâk-ı kadîmeyi tanzîm ve tasnîf eylemek, bir yerden bir yere nakil edebilmek için neler yapmak lâzım geleceğini evvel be-evvel düşünüp taşınmak ve ba'dehû işe başlamak lâzım gelir. İşte, burasını bize elîm tecrübelerimiz öğretti. Artık min-ba'd bu dakikayı ihmâl etmemelidir ...”

Yazarın Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili en dikkat çekici önerilerinden biri de Avrupa'daki hazîne-i evrâkların uzmanlar tarafından incelenmesi, oralarda yapılanları bizzat görmesi gerektiğidir.

“... Millî Hazîne-i Evrâk deyip de hemen aklımıza geleni yapmayalım. Evvel emirde Avrupa'da milli Hazîne-i Evrâk nasıl kurulmuştur, nasıl yapılmıştır? Buralarını erbâb-ı ihtisâsımıza tedkîk ettirelim. Oralarda, meselâ: Fransa'da Almanya'da Avusturya'da hattâ Rusya'da hattâ İsviçre'de, hattâ Felemenk'de neler yapmışlar, neler vücûda getirmişler? Bunları birer birer gözden geçirerek her şeyi asıyla, künhüyle öğrenelim de öyle işe girişiverelim ...”

Tanin gazetesindeki bu yazı kısaca özetlenecek olursa yazar, Osmanlı tarihinin bilimsel olarak yazılabilmesi için vesikaların tasnif edilmesi gerektiğini, bunu yapabilmek için öncelikle bina, sonrasında uzman kişilerin bulunmasını, bina bulunamaması durumunda da, Hazîne-i Evrâk teşkilatı yapılmasıyla uğraşmak yerine, bir an önce devlet dairelerindeki bütün evrakların tekdüze bir şekilde tasnif edilmesine girişilerek, vesikaların buldukları yerlerde yok olmaktan kurtarılmasını önermektedir.²⁴

M.N.H'nin 8 Şubat 1918 tarihli *Tanin* gazetesinde “Hazîne-i Evrâklar ve Biz” başlıklı ikinci bir yazısı neşredilmiştir. Bu yazıda da dikkat çekici noktalara temas edildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısı içinde, eski vesikalarını tamamen ihmal etmediği, tarihi vesikaların içinde bulunduğu olumsuz durumun ihmalden çok, konuyla ilgili kural ve kaide olmamasından kaynaklandığını açıklamaktadır.

“... Ma'amâfih kudemâ-yı eslâfımızın kâffe-i an'anâtı içinde, vesâikini bütün bütün ihmâl ettiğine de hüküm etmek müşkil olur. Biraz safahât-ı târihiyyesini gözden geçirelim: Topkapı Saray-ı Hümayûn'undaki kubbealtı mahzenleri ve sâire vaktiyle evrâk ve vesâik-i devletin pek de öteye beriye atıldığına nasıl delâlet etmezse birçok kıymetli basma ve bi'l-hassa yazma kitab ve risâleleri hâvi kütüphâneler vücûda getirilmesi de vesâik hakkında kadir nâ-şinâslik zehâbını tevlid edememek pek tabî'îdir. Bir millet ki kütübhânelerini teksîr ve tevsî' ile vakıf ve tahsîsde milel-i sâireye rekâbet edercesine büyük büyük âsâr-ı irfân göstermiştir. –vesâik-i târihiyyesinin nasıl mahvına kâni' olur? Doğrusu bu hakîkaten bir mu'ammâdır. Ben bunda fi'il-i ihmâli bile çok görüyorum ve hep bütün kusûru yalnız bir nizâm-ı mahsûsun fikdânında buluyorum ...”

Yazıda, bir yenilik olarak Hazîne-i Evrâk binasının Reşit Paşa zamanında yapıldığına dikkat çekilmiş, fakat dosya usulü tasnifin tam olarak uygulanamadığı, Hazîne-i Evrâk'ın Cevat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ıslah edildiği, sonrasında ise Sait Paşa'nın evrakların tasnifiyle ilgilendiği, ancak onun da bir sonuç alamadığı ifade edilmiştir.

“... Büyük Reşid Paşa merhûmun Bâbiâlf Hazîne-i Evrâk'ını te'sîsi işte bunun için bir eser-i teceddüd sayılmak lâzım gelir. Ancak bu eser-i teceddüden derhal müstefid olan yalnız Hâriciye Nezâreti olmuştur. Diğer devâir mahdûd nazarlarla yine eskisi gibi bocalayıp durmuştur ...”

“... Cevad Paşa merhûm, zamân-ı sadâretinde (309-312) Hazîne-i Evrâk'ı ıslâh ile berâber dosya usûlünün bütün devâir-i devletde tatbîkini ve bi'l-cümle muhâberâtın kopya defterlerine nakliyle hem kütükler te'sis hem dosya evrâkının tedkîk ve tetebbu' gibi sebeplerle yırtılıp bozulmaktan muhâfazası esbâbının teemmülünü düşünmüş ve pek çok uğraşmış ise de yine tasnif gâyeleri ma'lûm ve mu'ayyen olmadığından –ta'bîr-i diğlerle îzâh edelim- henüz tasnif gâyelerini bi-hakkın idrâk edemediğimizden devâir-i hükûmetçe Sadrazam'ın vesâyâ-yı mültezimânesi daire-sinde tatbîkâtda bulunmak imkânı görülememiştir ...”

²⁴ *Tanin*, “Milli Hazîne-i Evrâk Hakkında Şayan-ı Dikkat Mutalaat”, no: 3272, 20 Kanûnisânî 1918, s. 3.

Yazının sonunda bütün bunlara rağmen, evrakların perişan bir halde kalmasına, ihmal edilmesine razı olmayanların öncülüğünde, ilmi prensipler doğrultusunda, umumi bir tasnif usulünün kararlaştırılması halinde durumun düzeltilbileceği ileri sürülmüştür.

Tanin gazetesi, 16 Mart 1918 tarihinde Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili olarak üçüncü bir yazı neşretmiştir.²⁵ “Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esâsiye” başlıklı bu yazıda, yeni kurulması düşünülen Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili görüş ve düşüncelerini açıklayan M.N.H, daha önceki iki yazısında değindiği noktalara tekrar kısaca değinmiş, sonrasında ise günümüz arşivciliği için de geçerli olabilecek tavsiyelerde bulunmuştur.

Yazıda önce, Hazîne-i Evrâk'ın hem devlet için hem de tarih bilimi açısından önemi vurgulanmış, şimdiye kadar hazîne-i evrâkların ihmâl edilmiş olmasından dolayı fazla üzülmeye gerek olmadığı, Hazîne-i Evrâk teşkilatının kurulmasından önce vesikaları, yangın, ihmâl, istila, harp ve nakil gibi felaketlere maruz kalmamış, evrakını kaybetmemiş hiçbir memleket olmadığı, esas olanın bundan sonra yapılacakları kararlaştırmak olduğu belirtilmiştir. Yazının devamında Avrupa'da hazîne-i evrâkların kuruluşuna değinilmiş, on dokuzuncu yüzyılda -Fransa başta olmak üzere- vesikaların tasnif edilmesi ve muhafazasının her yerde bir düzen altına girdiği, bu sayede her memlekette hem devlet işleri hem tarihi ve ilmi araştırmalar noktalarında önemli faydalar görüldüğü beyan edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ise Büyük Reşit Paşa zamanında kurulan Bâbîâlî Hazîne-i Evrâk'ının asrın ilmî cereyanının ürünlerinden olmasına rağmen, ilmi tasnif hakkındaki Avrupa usul ve kaidelerinden nasiplenilmediği belirtilerek, bazı eleştiriler yapılmıştır.

Yazar burada, “Hazîne-i Evrâklar ve Biz” makalesinde yazdığı benzer konulara temas etmiştir. Hariciye Nezareti'ndeki tasnif usulünü eleştirmiş, Sadrazam Cevat Paşa zamanında yapılanlar ile Sait Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapılanları kısaca özetlemiş, yazının sonlarına doğru, Millî Hazîne-i Evrâk ile ilgili bazı tedbirler önermiş, özellikle Hazîne-i Evrâk'ta ihtisas sahiplerinin görev alması gerektiğini vurgulamıştır.

M.N.H.'nin Hazîne-i Evrâk ile ilgili önerileri:

1- Tasnîf kaidelerini özel nizamnamelerle, her dairenin evrak ve muamelelerine ve ihtiyaçlarına göre kararlaştırmak, bunun için yeni bir tetkik heyetinin kurulması,

2- Her dairenin, eski evraklarını, yine o daire evrakıyla meşgul olmuş ve tecrübelerinden istifade edilecek memurlar marifetiyle yerli yerinde hemen tasnif ettirmesi, bunun da bir nizamname ile yapılması,

3- Müttehassıslardan oluşan bir kontrol heyeti marifetiyle, eski evrakların tasnifinin, daimî bir kontrol altına alınması ve hazırlanacak bir program dâhilinde tamamlaması.

²⁵ *Tanin*, “Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esâsiye”, no: 3327, 16 Mart 1918, s. 3.

Yazar, devlet dairelerinin tamamında tasnif kurallarına uyulursa, gelecekte Millî Hazîne-i Evrâk'ın temellerini teşkil edecek birçok vesikanın, bugünden itibaren kayıt altına alınacağını ileri sürmekte, ayrıca burada önemli olan noktanın, evrak memurlarının –kâtibinden, kayıt memuruna mümeyyizlerine hatta müdürlerine kadar– tamamının ihtisas sahibi olmaları gerektiğini de beyan etmektedir.

“... Burada evrâk memurlarının –kâtibinden ve mukayyidinden mümeyyizlerine hatta müdürlerine kadar– cümlesi erbâb-ı ihtisâsdan olmak lâzım geleceğini mevzû-ı bahis etmek nâ-be mahaldir sanırım ...”

Makalenin yazarı, hükümetin durumu bilmesine rağmen gereğini yapmadığını, personelin seçilme ve görevde yükseltme şartlarıyla maaşların en düşük ve en yüksek oranlarını dikkate almadığını belirtiyor. Bunun da devletin vesikaları için büyük sakınca oluşturduğunu ileri sürmektedir.

“... Lâkin bu hakikat pek ma'lûm ve müsellemler olduğu hâlde devâir-i hükümetçe henüz ihtisâs sâhibleri için elzem olan şerâit-i intihâb ve terakkî ve ma'âşâtın asgarî ve a'zamî nisbetleri bile nazar-ı dikkate alınmamaktır ki evrâk ve vesâik-i devlet için bundan daha büyük mahzûr tasavvur olunamaz ...”

Yazara göre, ihmâli değil, yavaş hareket edilmesi bile tamamen yanlış olan böyle birtakım sade kaide ve esaslarla cansiperane ve gayretli bir şekilde çalışıldığı takdirde, hem evrak müdüriyetleri vazifelerini ve işlerini matematik kesinliğinde, kurallar ile tayin ve tespit ederler ve bu çerçevede gelecekteki vesikaların düzeni ve saklanması teminat altına almış olacaklar, hem de millî bir Hazîne-i Evrâk'ın ilk temel taşlarını oluşturması gereken eski vesikaları hemen yerleştirmek imkânı gerçekleşecektir.

Yazar, işin uzmanlarına verilmesi ve ihtiyaç duyulan masrafların karşılanması durumunda Hazîne-i Evrâk uzmanlarının, iki üç sene sonunda önemli vesika külliyatlarının neşrine dahi başlayabileceklerini, hatta iki üç sene sonra Düyûn-ı Umûmiye-i Osmâniye gibi sağlam ve muntazam bir bina tahsis edilecek olursa, büyük Osmanlı Hazîne-i Vesâik-i Devlet'ini meydana getirmek için üç dört ayın bile yeterli olacağını ileri sürmektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Millî Hazîne-i Evrâk kurulması konusunda faaliyetler başlamış, bazı gazetelerde konuyla ilgili yazılar neşredilmiştir. Bu yazılarda Osmanlı Devleti'nde evrakın durumu gözler önüne serilmiş, bunların tasnifi ve muhafazası için önerilerde bulunulmuş, uzman kişiler düşüncelerini gazeteler vasıtasıyla kamuoyu ile paylaşmışlardır.

Bu dönemde *Tanin* gazetesinde çıkan yazılar, Osmanlı Devleti'nde bir Hazîne-i Evrâk kurulmasının zaruri bir ihtiyaç olduğu, vesikaların yok olmaya devam ettiği, düzgün bir tasnif sisteminin bulunmadığı noktalarında yoğunlaşmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne ait “vesika-ı kadime”nin durumu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, Tanzimat Dönemi'yle başlayan modern arşivcilikle ilgili yapılan tasnif

çalışmalarının eksik yönleri ortaya konulmuştur. Gazete yazılarında, Millî Hazîne-i Evrâk kurulmadan, evraklar yok olmaktan kurtulmadan, tasnif işleri tamamlanmadan millî bir tarih yazımına girişmenin doğru olmayacağı hususu ve millî bir tarih yazılabilmesi için Osmanlı arşiv vesikalarının tam olarak tasnif edilmesi gerektiği yönündeki görüşler ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Hazîne-i Evrâk teşkilatının kurulabilmesi için büyük bir binaya ve uzmanlara ihtiyaç olduğu belirtilmiş, bunun için Avrupa ülkelerindeki Hazîne-i Evrâk binalarının incelenmesi önerilmiş, devlet dairelerindeki bütün evrakların tasnif edilmesine girişilerek, vesikaların buldukları yerlerde yok olmaktan kurtarılmaları gerektiği vurgulanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Record keeping in Ottoman Empire gained a modern sense in Tanzimat era. Mustafa Reşit Pasha established an institution called "Hazîne-i Evrâk" right after his appointment to Grand Vizier. After this date, although the classification of documents was focused on, important results were not obtained.

During the Second Constitutional Era, some important progress have been made. With the foundation of the committee "Târîh-i Osmânî Encümeni" the importance of Ottoman documents in writing the history has been put forward. Necessary steps to save these documents from destruction have been discussed.

Members of this committee inspected the archives and attempted conservation and classification of the documents. They immediately organised a mission to classify the documents which were in the cellars of Topkapı Palace. The mission worked in the Topkapı Palace from 1910 to 1914 and later the job has been given to another committee which included the director of documents in "Sadaret Dairesi", director of "Hazîne-i Evrâk" and an assistant from "Amedi-i Divan-i Hümayun".

The committee "Târîh-i Osmânî Encümeni" on the one hand tried to save the documents from destruction but on the hand they tried to write a detailed history of the Ottoman Empire. This assignment later cancelled in 1916 and the committee only tried to gather the documents for others that try to write the history of the empire. The committee lean to writing monographies over the history of the Ottoman Empire after 1916.

After 1916 the need of full classification of the documents to write a detailed history of the empire has been realized and the press also agreed to this approach. Also attempts to found a national archive began in this period. Some newspapers wrote articles about the record keeping and its importance.

Tanin published an article called "National Archive" and stressed out the importance of founding a modern archive. In this article it is claimed that great buildings have been built for the "Darülfünun-University" and the "National Library". According to *Tanin* it would be only logical to build an organisation for the archives. *Tanin* also suggested a speedy progress on this matter and urged the politicians to act.

Kazım Şinasi Bey, a writer in *Tanin* wrote on 20 December 1917 that the documents are in a bad spot and most of the documents are inaccessible. According to him efforts to ameliorate the status of the documents since the beginning of Second Constitutional Era have failed. He argued that with no proper archive in sight, with no publications of the documents that are not secret anymore, there is no hope to reach a national history with academic value.

In this matter *Tanin* published a letter that came from a Deutsch Orientalist. In his letter the orientalist emphasized the importance of the archives and argued that all the documents from the previous eras should be held safe in the archives.

Tanin continued to write about the importance of the archives and published other letters. In 20 January 1918 *Tanin* argued in an article that to write a academic and scientific Ottoman history it is necessary to classify all of documents in the archives. According to *Tanin* it is a must to have a building and also to have specialists on this subject. In case of not finding a suitable building, *Tanin* suggest a fast classification of documents that are held in corresponding offices.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Akagündüz, Ümüt: "II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 11, Sayı 21 (Bahar 2015), s. 3-31.
- Akbayrak, Hasan: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı: Millet'in Tarihinden Ulusun Tarihine*, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*: Haz. Uğurhan Demirbaş vd., C. I, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Beydilli, Kemal: "Mustafa Reşid Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, c. XXXI, s. 348-350.
- Gürel, Cemal Necip: *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Enstitüsü, İzmir 2009.
- Karaduman, Hüseyin: "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 503-518.
- Kurt, Selami, *Tarih-i Osmânî Encümeni/Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşiv Bülteni*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1990.

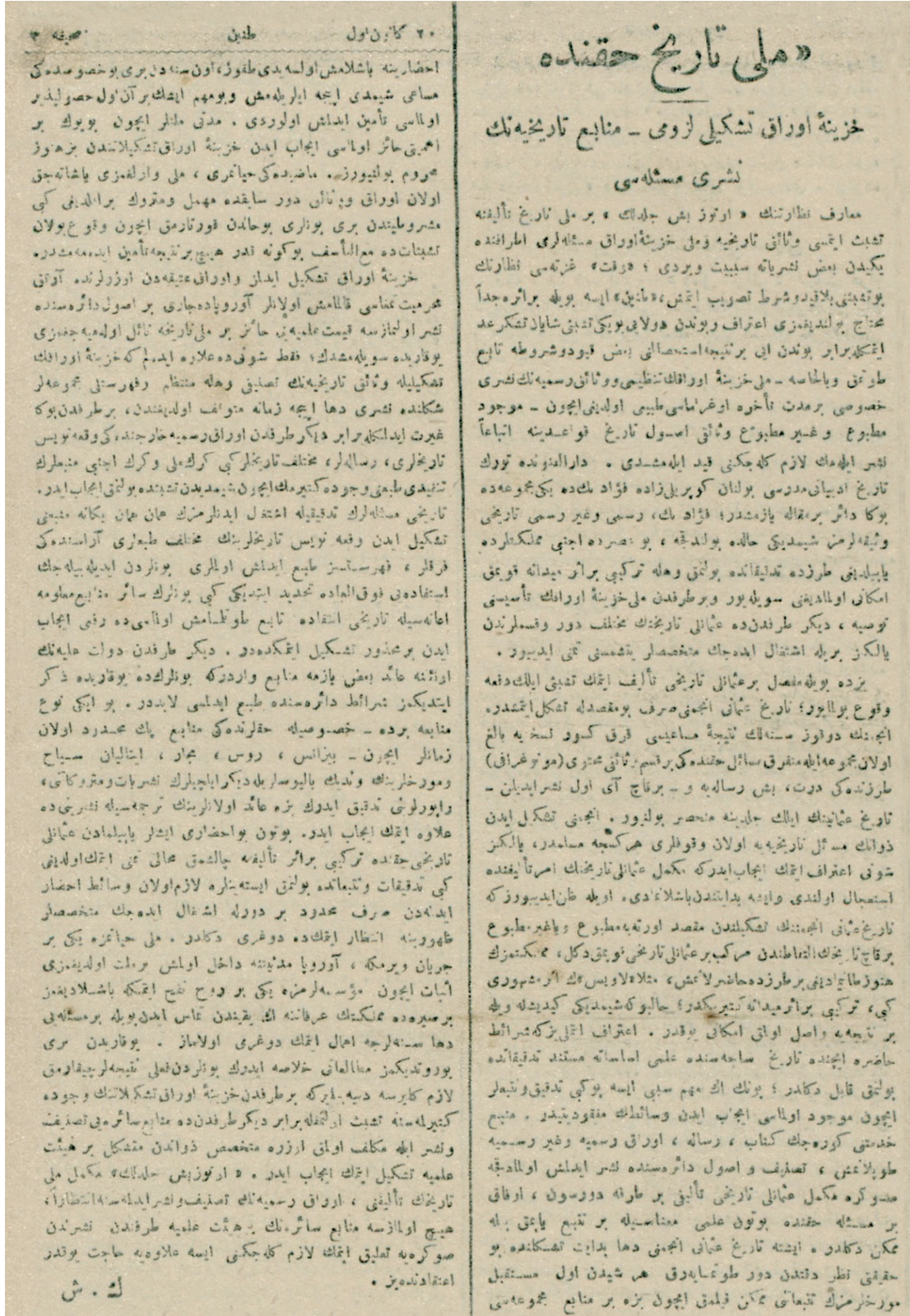
Gazeteler

- Kazım Şinasi, "Tarih Nasıl Yazılmalı", *Tanin*, numara (no): 1563, 7 Nisan 1913, sayfa (s.). 4, sütun (st.), 4-5.
- Kazım Şinasi, "Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi", *Tanin*, no. 3241, 20 Kanûnevvel 1917, s. 3, st. 2-3.
- Tanin*, "Hazîne-i Evrâkın Teşkilî- Bir Alman Müsteşrikin Mühim Mütâla'âtı", no. 3255, 3 Kânûnısânî 1918, s. 3, st. 1-2.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâk Hakkında Şayan-ı Dikkat Mutalaat", no. 3272, 20 Kânûnısânî 1918, s. 3.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâkımız İçin Teşebbüsât-ı Esasiye", no. 3327, 16 Mart 1918, s. 3.
- Tanin*, "Asır Dide Evrak", no. 1912, 14 Nisan 1914, s. 4, st. 3.
- Tanin*, "Millî Hazîne-i Evrâk", no. 3090, 17 Temmuz 1917, s. 1, st. 1-2.

İnternet Kaynakları

<https://www.biyografya.com> (erişim tarihi: 21. 11. 2020)

Ek

MİLLÎ TARİH HAKKINDA

Hazîne-i Evrâk Teşkilî Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyyenin Neşri Meselesi

Maarif Nezâreti'nin “otuz beş cildlik” bir Millî Tarih te'lîfine teşebbüs etmesi vesâik-i târihiye ve Millî Hazîne-i Evrâk meseleleri etrâfında yeniden bazı neşriyata sebebiyet verdi. *Vakit* gazetesi nezâretin bu teşebbüsünü bilâ-kayd ü şart tasvîb etmiş, *Tanin* ise böyle bir esere cidden muhtâc bulunduğumuzu i'tirâf ve bundan dolayı bu yeni teşebbüsü şâyân-ı teşekkür addetmekle beraber bundan iyi bir netîce istihsâlini bazı kuyûd ve şürûta tâbi' tutmak ve bi'l-hassa –Millî Hazîne-i Evrâkın tanzimi ve vesâik-i resmîyenin neşri husûsu bir müddet tehhüre uğraması tabî' olduğu için- mevcûd matbû' ve gayrimatbû' vesâiki usûl-i târih kavâ'idine ittibâan neşr eylemek lâzım geleceğini kaydeylemişti. Darülfünûn'da Türk Tarih Edebiyatı Müderrisi bulunan Köprülüzâde Fuad Bey de *Yeni Mecmu'a*'da buna dâir bir makale yazmıştır. Fuad Bey, resmî ve gayrı resmî tarihî vesîkalarımız şimdiki hâlde bulunduğça, bu asırda ecnebî memleketlerde yapıldığı tarzda tedkîkatda bulunmak ve hele terkîbi bir eser meydâna koymak imkânı olmadığını söylüyor ve bir taraftan millî hazîne-i evrâkın te'sisini tavsiye, diğer taraftan da Osmanlı tarihinin muhtelif devir ve kısımlarından yalnız biriyle iştigâl edecek mütehasıslar yetişmesini temennî ediyor.

Bizde böyle mufassal bir Osmanlı tarihi te'lîf etmek teşebbüsü ilk def'a vukû' bulmuyor. Tarih-i Osmanî Encümeni sırf bu maksadla teşekkül etmiştir. Encümenin dokuz senelik netîce-i mesâ'isi kırk kûsür nüshaya bâliğ olan mecmu'a ile müteferrik mesâil hakkındaki bir kısım vesâiki muhtevî monografi tarzındaki dört-beş risâleye ve birkaç ay evvel neşredilen *Târih-i Osmânî*'nin ilk cildine münhasır bulunuyor. Encümeni teşkil eden zevâtın mesâil-i târihiyyeye olan vukûfları herkesçe müsellemdir. Yalnız şunu i'tirâf etmek îcab eder ki mükemmel *Osmanlı Tarihi*'nin emr-i te'lîfinde isti'câl olundu ve işe bidayetinden başlanmadı. Öyle zannediyoruz ki Târîh-i Osmânî Encümeni'nin teşkilinden maksad ortaya matbû' veya gayr-ı matbû' birkaç tarihin iltikâtından mürekkebe bir Osmanlı tarihi koymak değil, memleketimizin henüz tanımadığı bir tarzda hazırlanmış, meselâ “Lavisse”in eser-i meşhûru gibi, terkîbî bir eser meydana getirmektir. Hâlbuki şimdiki gidişle böyle bir tarihçeye vâsıl olmak imkânı yoktur. İ'tirâf etmeliyiz ki şerâit-i hâzıra içinde tarih sâhasında ilmî esâsata müstenid tedkîkatda bulunmak kâbil değildir. Bunun en mühim sebebi ise bu gibi tedkîk ve tetebbu'lar için mevcûd olması îcab eden vesâitin mefkûdiyetidir. Menba' hizmetini görecektir kitap, risâle, evrâk-ı resmîye ve gayr-ı resmîye toplanmış, tasnîf ve usûl dâiresinde neşir edilmiş olmadıkça sonra mükemmel Osmanlı tarihi te'lîfi bir tarafa dursun, ufak bir mesele hakkında bütün ilmî ma'nâsıyla bir tetebbu' yapmak bile mümkün değildir. İşte Târîh-i Osmânî Encümeni bidâyet-i teşekkülünde bu hakîkati nazar-ı dikkatden dûr tutmayarak her şeyden evvel müstakbel müverrihlerimizin tetebbu'âtını mümkün kılmak için bize bir menâbi' mecmuası ihzârına başlamış olması yedi dokuz, on seneden beri bu husûsdaki mesâ'î şimdiki iyice ilerlemiş ve bu mühim işin bir an evvel husûl-pezîr olması te'mîn edilmiş olurdu. Medenî milletler için

büyük bir ehemmiyeti hâiz olması îcâb eden Hazîne-i Evrâk teşkîlâtından biz henüz mahrûm bulunuyoruz. Mâzîdeki hayâtımızı, milli varlığımızı yaşatacak olan evrâk ve vesâik devr-i sâbıkda mühmel ve metruk bırakıldığı gibi meşrûtiyetden beri bunları bu halden kurtarmak için vukû' bulan teşebbüsât da ma'a't-teessüf bu güne kadar hiçbir netîce te'mîn edememiştir.

Hazîne-i Evrâk teşkîl edilmez ve evrâk-ı atıkadan üzerlerinde artık mahrumiyet damgası kalmamış olanlar Avrupa'da cârî bir usûl dâiresinde neşir olunmazsa kıymet-i ilmiyeyi hâiz bir milli tarihe nâil olamayacağımızı yukarıda söylemişdik. Fakat şunu da ilâve edelim ki Hazîne-i Evrâk'ın teşkîliyle vesâik-i târihiyenin tasnîfi ve hele muntazam ve fihristli mecmu'alar şeklinde neşri daha epeyce zamana mütevakıf olduğundan, bir taraftan buna gayret edilmekle berâber diğer taraftan evrâk-ı resmîye haricindeki vakanüvis tarihleri, risâleler, muhtelif tarihler gibi gerek millî ve gerek ecnebî menba'ların tenfîzi tabî'î vücûda getirmek için şimdiden teşebbüsde bulunmak îcâb eder. Tarihi meselelerin tedkikiyle iştigâl edenlerimizin hemen hemen yegâne menba'ını teşkîl eden vakanüvis tarihlerinin muhtelif tab'ları arasındaki farklar, fihristsiz tab' edilmiş olmaları bunlardan edilebilecek istifâdeyi fevkalâde tahdîd ettiği gibi bunların sâir menâbi'-i ma'lûme i'ânesiyle târihi intikâda tâbi' tutulmamış olması da refî îcâb eden bir mahzûr teşkîl etmektedir. Diğer taraftan Devlet-i Aliyye'nin ezmine-i evânına âid bazı yazma menâbi' vardır ki bunların da yukarıda zikr ettiğimiz şerâit dâiresinde tab' edilmesi lâ büddür. Bu iki nev' menâbi'a bir de husûsuyla haklarındaki menâbi' pek mahdûd olan zamanlar için Bizans, Rus, Macar, İtalyan seyyâh ve müverrihlerinin Venedik Balyoslarıyla diğer elçilerin neşriyât ve metrûkâtını, raporlarını tedkik ederek bize âid olanlarının tercümesiyle neşirini de ilâve etmek îcâb eder. Bütün bu ihzâr işler yapılmadan Osmanlı tarihi hakkında terkibî bir eser te'lîfine çalışmak muhâli temennî etmek olduğu gibi tedkikât ve tetebbu'âtda bulunmak isteyenlere lâzım olan vesâit ihzâr edinilmeden sırf mahdûd bir devirle iştigâl edecek mütehassıslar zuhûruna intizâr etmek de doğru değildir. Millî hayâtımıza yeni bir cereyân vermeğe, Avrupa medeniyetine dahil olmuş bir millet olduğumuzu isbât için müesseselerimize yeni bir ruh nefh etmeğe başladığımız bir sırada memleketin irfânına en yakından temâs eden böyle bir meseleyi daha senelerce ihmâl etmek doğru olmaz. Yukarıdan beri yürüttüğümüz mütâla'âtı hülâsa ederek bunlardan fi'ilî netîceler çıkarmak lâzım gelirse diyebiliriz ki bir taraftan Hazîne-i Evrâk teşkîlâtının vücûda getirilmesine teşebbüs olunmakla berâber diğer taraftan da menâbi'-i sâireyi tasnîf ve neşir ile mükellef olmak üzere mütehassıs zevâtdan müteşekkil bir heyet-i ilmiye teşkîl etmek îcâb eder. Otuz beş cildlik mükemmel millî tarihin te'lîfini evrâk-ı resmîyenin tasnîf ve neşredilmesine intizâren hiç olmazsa menâbi'-i sâirenin bir heyet-i ilmiye tarafından neşirinden sonraya ta'lîk etmek lâzım geleceğini ise ilâveye hâcet yoktur, i'tikâdayız.

K.Ş

K. Ş., "Millî Tarih Hakkında Hazîne-i Evrâk Teşkîli Lüzûmu – Menâbi'-i Târihiyenin Neşri Meselesi", *Tanin*, no: 3241, 20 Kanunievvel 1917, s. 3, st. 2, 3.